

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

УДК 930.26

БРАЙЧЕВСЬКА Олена Андріївна

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧОЛОВІЧИЙ КОСТЮМ X-XIII СТ.
/ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ, ПИСЕМНИМИ ТА ОБРАЗОТВОРЧИМИ ДЖЕРЕЛАМИ/

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Робота виконана у секторі археології Києва
Інституту археології АН України

- Науковий керівник - академік АН України
П.П. Толочко
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук
О.В. Чернецов
кандидат історичних наук
В.П. Коваленко
- Провідна установа - Інститут історії АН Беларусі

Захист відбудеться " 9 " лютого 1993 р.
о 14 годині на засіданні Спеціалізованої Ради для
захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня
доктора наук при Інституті археології АН України
252025, м.Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
археології АН України /вул. Видубецька, 40/

Автореферат розіслано "15" травня 1993 р.

Вчений секретар Спеціалізованої Ради
кандидат історичних наук

В.О. Петрашенко - В.О. Петрашенко

ЛНБ України ім. В. Стефановича

00825638 (W)

Історичний костюм на різних етапах розвитку людського суспільства є предметом постійної уваги археологів, етнографів, мистецтвознавців. Така зацікавленість спричинена тим, що костюм, як складова частина матеріальної культури етносу, тісно пов'язаний з його історією. Не виняток у цьому плані і східноєвропейський костюм середньовічної доби, зокрема давньоруський.

Актуальність теми. У фундаментальних дослідженнях з історії давньоруської культури питання вивчення костюму або відходили на другий план, або не розглядалися зовсім. Тому, незважаючи на значний джерелознавчий матеріал, здобутий в останній час в результаті археологічних досліджень та реставраційних робіт, історія розвитку давньоруського костюму та реконструкція його складових частин все ще залишається одним із маловисвітлених питань сучасної археології та історичної етнографії. Світський костюм цього періоду, зокрема чоловічий, недостатньо вивчений і спеціального дослідження його ще не існує. Крім того, вивчення давньоруського костюму в останній час стало актуальним ще й тому, що у процесі сучасного українського національного відродження проблема культурної спадщини набула особливого значення.

Мета і завдання роботи. Подане дослідження має своєю метою на базі використання широкого кола джерел відтворити і реконструювати складові частини і комплекси чоловічих костюмів різних верств давньоруського населення. У відповідності до цього формуються завдання роботи:

1. Систематизувати і узагальнити розрізнені археологічні матеріали, писемні, нумізматичні та сфрагістичні джерела, твори давньоруського мистецтва та дослідження з історії чоловічого костюму X-XIII ст., які є на сьогодні у розпорядженні дослідників.
2. Ввести до наукового обігу нові археологічні матеріали та результати реставраційно-дослідницьких робіт.
3. Встановити наявність місцевих традицій у формуванні і розвитку чоловічого костюму X-XIII ст. та визначити вплив традицій інших етносів.
4. Показати соціальний характер світського костюму, простежити особливості крою одягу та феномен моди в костюмах Давньої Русі.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період X-XIII ст., тобто час існування давньоруської держави.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що монографічне дослідження історії давньоруського чоловічого костюму та його реконструкції, зроблені на основі комплексного використання широкого кола джерел, проведено вперше. До наукового обігу введені нові знахідки фрагментів давньоруського одягу та взуття, маловідомі твори фрескового живопису та дрібної пластики, які є суттєвим джерелом для вивчення даної проблеми.

Джерелознавчу базу дослідження складають матеріали із розкопок давньоруських міст, селищ, могильників, матеріали скарбів. Використовувалися також давньоруські літописи, церковні житія, законодавчі акти, берестяні грамоти, твори давньоруської літератури та іноземних авторів, твори монументального живопису, іконопису, прикладного мистецтва, дрібної пластики, нумізматичні та офрагістичні матеріали.

Практичне значення роботи. Ця робота може бути предметом окремої публікації. Матеріали дослідження використовуються при написанні фундаментальних праць з історії української культури та давньої історії України, а також можуть бути використані при підготовці узагальнюючих досліджень з археології та історичної етнографії, історії давньоруської культури.

Апробація результатів дослідження проводилася у формі доповідей і повідомлень на республіканських та регіональних конференціях, а також статей, опублікованих у наукових журналах та збірниках.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів та висновків, списку літератури, списку скорочень та 140 ілюстрацій у вигляді рисунків і фотографій.

Зміст роботи.

У вступі обґрунтовується актуальність і наукова новизна праці, визначені мета та завдання дослідження, окреслені його хронологічні рамки.

Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.

1. Історіографія. Вивченням давньоруського костюму, починаючи з середини XIX ст. і до сьогодення займалися різні спеціалісти: археологи, історики, мистецтвознавці, етнографи, філологи, і тому дослідження мають археологічне, мистецтвознавче етнографічне або ж філологічне спрямування.

Інтерес до цієї проблеми виник ще у середині XIX ст. Одним

Із перших до неї звернувся історик М. Арістов, намагаючись ліквідувати невідповідність між ступенем вивчення політично-адміністративних та історико-культурних питань історії Давньої Русі. Загальні питання вивчення давньоруського костюму розглядали історики і археологи І.Є. Забелін, В.О. Прохоров, М.С. Грушевський, які звернули увагу на велику кількість археологічних матеріалів, пов'язаних з костюмом, що залишаються неопублікованими та не зведеними в систему, хоч вони, одночасно з писемними та образотворчими джерелами, мають велике значення для його дослідження.

Представником філологічного напрямку у вивченні давньоруського костюму був П.І. Савваїтов, який зібрав і систематизував свідоцтва про костюм, які зустрічалися у писемних джерелах.

Найбільш яскравим представником мистецтвознавчого напрямку були Н.П. Кондаков та С.Стрекалов. Праці Н.П. Кондакова стали своєрідною енциклопедією з історії давньоруського княжого костюму, а С.Стрекалов був одним із перших, хто спробував зробити художні реконструкції костюмів різних верств давньоруського населення.

Як складову частину ранньосередньовічної слов'янської культури розглядав давньоруський костюм Л.Нідерле, а питання крою давньоруського одягу почав у 20-ті роки ХХ ст. вивчати В.О. Куф'їн.

Інтенсивні археологічні дослідження та реставраційні роботи, які починають проводитися з кінця 40-х років ХХ ст. дають значну кількість археологічних знахідок залишків костюму, до наукового обігу вводяться невідомі раніше пам'ятки фрескового живопису, дрібної пластики, нумізматики і сфрагістики. Виходить цілий ряд публікацій і окремі загальні роботи з історії давньоруської культури, де частково розглядалися питання історії костюму. До проблеми його вивчення у цей час звертаються А.В. Арциховський, С.О. Ізюмова, Г.Ф. Корвухіна, М.О. Новицька, К.І. Оятева, М.О. Сабурова, П.П. Толочко, М.Г. Рабинович, Г.В. Штихов, Р.С. Орлов, О.П. Моця.

Архаїчні варіанти крою одягу, взуття та головних уборів, які збереглися у народних костюмах українців, росіян та білорусів до початку ХХ ст. були вивчені етнографами Г.С. Масловою, К.І. Матейко та Т.О. Ніколаєвою.

Слід також відзначити дослідження Г.М. Миронової та Г.М. Лу-

кіної в історичній лексикології давньоруської мови, які зібрали і систематизували предметно-побутову лексику, пов'язану з костюмом.

З точки зору методики вивчення історичного костюму значний інтерес становлять праці Т.Д. Равдонікас та словацьких археологів В. Фурманека та К. Піта.

2. Джерела. Чоловічий одяг, взуття, головні убори і прикраси згадуються в давньоруських літописах, берестяних грамотах, літературних творах.

Значна кількість залишків костюму зустрічається під час археологічних розкопок давньоруських поховань, міст, поселень та у складі скарбів. Особливої уваги заслуговують фрагменти одягу та взуття, знайдені у похованнях, оскільки вдається зафіксувати їх розміщення, що дозволяє зробити наукову реконструкцію. Більшість археологічних матеріалів, пов'язаних з костюмом, відомі як первинні публікації, частина неопублікована зовсім, відсутня також їх систематизація.

Важливим джерелом в історії давньоруського костюму X-XIII ст. є фрески давньоруських храмів, мініатюри рукописних книг, вироби прикладного мистецтва, іконопису, дрібної пластики, монети та актові печатки.

Не дивлячись на існування широкого кола джерел та визначених робіт по даній проблемі, до цього часу немає усталеної точки зору і узагальнюючого дослідження чоловічого костюму Київської Русі.

Розділ П. ЧОЛОВІЧИЙ КОСТЮМ X-XIII СТ. У ПАМ'ЯТКАХ ПИСЕМНОСТІ.

1. Складові частини князівсько-феодалного костюму.

Сорочка. Одним із головних складових елементів чоловічого одягу князів і феодалів літописи називають сорочку. Аналіз розрізнених повідомлень про багатий костюм дає підставу стверджувати, що в князівсько-феодалному ужитку побутовали два різновиди сорочки - верхня та нижня. Судячи з писемних свідочств, і нижня і верхня сорочки знаті та князів шилися із дорогих пр'язних тканин: паволок та оксамитів і по викоту горловини прикрашалися золотим гаптуванням.

Свита. Цей вид верхнього одягу неодноразово згадується в джерелах в переліку багатого вбрання. Свиту шили із товстих шерстяних тканин /"сукна свиточного"/. Що являла собою свита у кон-

структивному плані, по писемних повідомленнях залишається до кінця неясним, але достеменно відомо, що це був верхній теплий одяг з рукавами, відмінний від плаща.

Плащ. Плащі, як вид верхнього одягу знаті й князів, згадуються в літописах досить часто, але названі по-різному: "корзно", "мятль", "луда", "скут". Згідно їх описів, плащі давньоруського часу являли собою досить великий шматок тканини, відповідно оздобленої і певного кольору, який накидали на плечі.

Кожух. Верхнім одягом князів і бояр у холодну пору року був кожух. Цей одяг шили із хутра та іноді покривали зверху шовковими тканинами, але про його конструкцію писемних свідчень немає.

Поясний чоловічий одяг в пам'ятках давньоруської писемності не мав спеціальної назви, слово "порти" означало одночасно і одяг взагалі.

Вууття. Чоботи бояр та князів шили із добре вичиненої та фарбованої шкіри "хъза" і розшивали кольоровими нитками, часто золотими. За писемними свідченнями відомий колір чобіт - червоний та зелений.

Головний убір. Складовою частиною князівського костюму і костюму "знатного мужа" був головний убір. У давньоруських текстах князівські та боярські головні убори названі клобуками.

Пояс. Обов'язковим та функціонально необхідним компонентом чоловічого одягу феодальних верств давньоруського суспільства був пояс. Він був своєрідним символом доблесті і багатства, входив до складу родових скарбів, передавався у спадок. Але конкретних даних про зовнішній вигляд та конструкцію чоловічих поясів у писемних джерелах немає.

Прикраси. Чоловічими прикрасами в даний період, судячи з літописних повідомлень, були "сустиги"-фібули, шийні гривни, ланцюжки-"чепи", персні. Найбільш поширеною чоловічою прикрасою була шийна гривна.

2. Складові частини костюмів міських жителів та селян. Костюми городян згадані у ряді берестяних грамот. Найчастіше мова йде про кожухи, свити, сорочки, чоботи, шапки. Головні убори міщан названі "шяпками". Як одяг городян згадується також плащ-"мятль". Кожухи та свити городян шили із дешевого хутра /ведмедіни, козини/ та грубих шерстяних тканин домашнього виробництва. До складу чоловічого міського костюму входили також шкіряні рукавиці та плетені з вовни шкарпетки-"копитця".

Про костюми давньоруських селян в літописних текстах є лише поодинокі згадки загального характеру. Це "белна порты" і "портица", які означають лляний одяг, сорочки й штани простолюдинів - найбідніших городян і селян. Різновидом верхнього одягу була во-тола. Вотолою називалась і суконна тканина найнижчої якості, з якої шили цей одяг. В ряді джерел селянський одяг названо "рубичем". Судячи з текстів це був не конкретний вид одягу, а бідний одяг взагалі - "власяниця", "сукняная одежда" та кожухи із козиного хутра. Іноді "рубом" писемні джерела називають сорочку селян-бідняків. Селянським взуттям були личаки, які плели із лика та тонких смужок шкіри. Згадуються також онучі - полотняні обмотки для ніг у холодну пору року.

3. Матеріали давньоруського костюму. Згідно літописних текстів у князівсько-феодалному побуті використовувалися шовкові матерії різного гатунку - "паволоки", "аксамити", "оловир гръцкій", які входили навіть до складу князівських скарбів.

Рядове міське і сільське населення шило одяг із тканин місцевого виробництва - лляних, шерстяних, конопляних. Лляні тканини були двох гатунків - грубі "тълстины" і тонкі "частины". Конопляні тканини названі в писемних джерелах рядинами. Теплий одяг вигодовляли з хутра. Князі, бояри і купці шили кожухи із хутра білки, куницї горностає, а міський простолюди та селяни - із овечої, козиної та ведмежої шкіри.

Розділ III. КОСТЮМИ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ.

I. Князівський костюм X-XIII ст. Знахідки залишків князівського костюму походять із відомого чернігівського кургану Чорна Могила та ряду князівських поховань у давньоруських храмах.

Від одягу типу плаща збереглися фрагменти зотлілої шерстяної тканини, знайденої поверх кісток скелету у похованні, розкопаному М.К.Каргером у Десятинній церкві. Існування у княжому побуті шкіряних поясів, прикрашених золотими і срібними орнаментованими бляшками, з пряжкою і наконечником, підтверджується знахідкою фрагментів такого пояса у кургані Чорна Могила. Поряд з шкіряними поясами князівський одяг підперезувався також поясами із шовку. Залишки такого пояса були знайдені у похованні князя Володимира Ярославича у Новгороді. У двох випадках /Десятинна церква у Києві та собор Рівдя Богородиці у Суздалі / у княжих похованнях були зустрінуті фрагменти шкіряних черевиків. Обгорі-

ла князівська шапка, тулій якої був зшитий із шовкової тканини, походить із княжого кургану Чорна Могила.

Князівські прикраси знайдені як в похованнях, так і в складі багатих скарбів. Відбиток шийної гривни був зафіксований при дослідженні дна саркофага Ярослава Мудрого, а масивні золоті ланцюжки-"чепи" траплялися у ряді давньоруських скарбів. Найдовший /173 см/ і найважчий ланцюг із золота /277,29 г/ був знайдений у чернігівському скарбі 1965 року.

Золоті та срібні персні-печатки з гербовими знаками були виявлені у ряді скарбів. У двох випадках /скарби із Сахнівки та Києва/ відомі князівські діадеми.

2. Костюм дружинників. Залишки дружинного костюму відомі серед матеріалів курганних могильників Києва, Чернігова, Шестовиці, Седнева, Гнездова, Табаївки. Під час розкопок цілого вбрання та великих його фрагментів теж не виявлено. На присутність різних видів літнього та зимового одягу вказують різноманітні супутні металеві деталі - гудзики, фібули, пряжки, різних видів застібки, а також незначні фрагменти шовкових, лляних та шерстяних тканин, хутра, повсті та декоративного оздоблення у вигляді позументних стрічок або смужок шовку.

Гудзики й фрагменти позументних стрічок є залишками чоловічих сорочок, які мали неглибокий округлий виріз горловини, обшитий шовковою або позументною стрічкою. Великий фрагмент чоловічої шовкової сорочки був знайдений під час розкопок давньоруського городища біля с.Городище Хмельницької області. Вона мала квадратний виріз горловини /каре/, довгі рукави та відрізаний по лінії талії поділ.

В ряді випадків у чоловічих дружинних похованнях в області грудей уадовж хребта було зафіксовано до кількох десятків маленьких бронзових гудзиків /Шестовиця, Седнів, Чернігів, Гнездово/. Очевидно, це залишки верхніх чоловічих сорочок з глибоким, приблизно до пояса, розрізом посередині грудей.

Теплий верхній одяг /кожух і свита/ повністю теж не збереглися. На їх існування вказують різні знахідки металевих застібок та великих кістяних гудзиків /курган Гульбище та кургани біля с.Левинки колишньої Чернігівської губернії/.

З плащем в дружинних похованнях пов'язані знахідки кільцевих фібул, які були знайдені тільки в чоловічих похованнях на

грудях або на правому плечі похованих.

Кількість знахідок залишків взуття у чоловічих похованнях значно поступається кількості знахідок одягу. В ряді випадків взуття збереглося настільки добре, що можна говорити про його тип і крій.

Знайдені сліди декору шкіряного взуття. В кургані 6 Троїцької групи чернігівських курганів на ногах у похованого зафіксовані фрагменти шкіряного взуття, оббитого спереду бронзовим дротом.

В кургані 36 Шестовиці біля стопи були знайдені шматочки шкіри з пришитими до неї маленькими бронзовими гудзиками з вушком.

Залишки головних уборів дружинників за археологічними матеріалами відомі у поодиноких випадках. Рештки хутряного тліну, товщиною 4 см було виявлено на головах чоловіків, похованих у курганах №6 та №7 біля с. Мініни, які по формі нагадували шапки. Важливі дані про крій та зовнішній вигляд головних уборів дало вивчення глиняних іграшок, які зображують давньоруських дружинників і були знайдені у Києві, Вишгороді, Воїні, Галичі, Волковийську і т.д. Усі знайдені іграшкові воїни мають на головах високі клобуки з високими наголовками і опушкою по нижньому краю, які передані рельєфними валиками. Тулії, судячи по зображеннях, були зшиті з чотирьох частин.

Пояси дружинників серед археологічних матеріалів представлені найбільшою кількістю знахідок. Від них збереглися металеві бляшки-накладки, наконечники, кільця. Відомі також шиферні формочки для відливу поясних бляшок.

Серед археологічних матеріалів зустрічаються залишки шкіряних сумок, прикрашених бронзовими і срібними орнаментованими бляшками, які жодного разу не згадані у писемних джерелах.

Прикраси в багатих похованнях дружинників зустрічаються у поодиноких випадках. Лише один раз у чоловічому похованні /Київський некрополь на Старокиївській горі, к.106/ була знайдена гривна із витого срібного дроту. Ці чоловічі прикраси представлені, головним чином, у складі скарбів.

3. Чоловічий костюм міського та сільського населення. Чоловічі костюми городян X-XIII ст. відомі за розрізненими знахідками, що походять у переважній більшості із розкопок культурного шару давньоруських міст і городищ. Про існування різноманітного одя-

гу, згаданого в берестяних грамотах, свідчать лише окремі металеві та кістяні деталі від нього, зокрема гудзики та залишки шовкових комір'їв, які прикрашали виріз горловини сорочок. Знахідки шовкових комір'їв різної конструкції, застебнутих на 1-2 бронзових гудзики, вказують на існування чоловічих сорочок з різним кроєм горловини - "голошийка", "каре" та "стойка".

Про теплий верхній одяг свідчать великі кістяні гудзики паличковидної та круглої форми, а також фрагменти товстих шерстяних тканин. Унікальною є знахідка великого фрагмента теплового одягу із культурного шару давньоруського Вітебська /розкопки Л.В. Колединського/, який можна ототожнювати з давньоруською свиткою.

Одяг міських жителів зображений і на графічних малюнках на цеглинах-плінфах, знайдених під час розкопок Іоанно-Предтеченської церкви та Золотих воріт у Києві: коротка, до колін, підперевана сорочка та верхній одяг з розрізом на грудях, застебнутий на 5 великих круглих гудзиків.

Головні убори міських жителів відомі по знахідках фрагментів шапок та по їх зображеннях на ряді дрібних побутових виробів із кістки та керамічних іграшках. Ціла чоловіча шапка із повсті знайдена в культурному шарі давньоруського Берестя /розкопки П.Ф. Лисенко/.

Найкраще в археологічних матеріалах представлено взуття жителів давньоруських міст. Цілі екземпляри, окремі фрагменти і заготовки деталей знайдені у великій кількості у Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, Білоозері, Полоцьку, Мінську, Бересті, Старій Рязані. У 1982-1985 рр. залишки шкіряного взуття були виявлені і в Звенигороді Галицькому. Кількість фрагментів взуття, знайдених у Звенигороді, поки що незначна. Знайдено 4 цілих екземпляри та 125 фрагментів. Це детальноокроєні чоботи з високими халявами і без підборів, детальноокроєні черевики, туфлі, поршні. В одному випадку знайдені фрагменти пари чобіт, головки і задники яких були прикрашені гаптованим хвилеподібним орнаментом.

В холодну пору року жителі міст носили рукавиці та шкарпетки. Шкіряні рукавиці знайдені в Новгороді та Мінську, а вив'язані з вовни в техніці голкового плетіння - у Бересті та Вітебську. Чоловіча шерстяна шкарпетка, знайдена у жилому зрубі Білоозера, теж була вив'язана в такій техніці.

Костюми давньоруських селян, незважаючи на велику кількість

досліджених поселень та супутних їм могильників, в археологічному матеріалі представлені дуже скромно. На існування сорочок вказують знахідки 1-2 мідних кулястих гудзиків з вушком, які трапляються в похованнях і житлових будівлях сільських поселень.

Про верхній теплий одяг свідчать знахідки великих кістяних гудаиків різноманітних форм та сліди майстерень по їх виготовленню на сільських поселеннях.

Взуттям селян були детальноокроєні чоботи та личаки, сплетені із лика або вузьких смужок шкіри.

Святковий одяг селян та міщан зображений на срібних браслетах-наручах. Він складався із туніковидної сорочки з довгими прямими рукавами, штанів, шапок, чобіт. Основним декоративним елементом у святковому чоловічому костюмі була вишивка. Вона прикрашає вирів горловини, комір, розрізи та подоли чоловічих сорочок.

Розділ ІV. ЧОЛОВІЧІ КОСТЮМИ X - XIII СТ. ЗА ОБРАЗОТВОРЧИМИ ДЖЕРЕЛАМИ.

1. Князівський парадно-церемоніальний костюм. Перші зображення давньоруських князів у таких костюмах з'являються в кінці X ст. на золотих та срібних монетах князя Володимира Святославича та Святополка Окаянного. Офіційне прийняття християнства на Русі призвело до того, що Київська Русь стала частиною християнського світу, а одруження князя Володимира з візантійською принцесою Анною зрівняло візантійських імператорів та київських князів. У зв'язку з цим у князівському побуті в цей час з'являються церемоніальні костюми для виходів у храм, прийому послів. Це проявилось і в зображеннях князівських костюмів не тільки на монетах, але й на актових печатках, в храмових розписах та на іконах.

На печатках князів, патронами яких були князі-мученики Борис і Гліб, парадно-церемоніальні костюми складаються із довгої верхньої сорочки, підперезаної поясом, плаща-корзена та високої шапки з хутряною опушкою, яка іноді, як на печатці Давида Ростиславича із Вишгорода, прикрашалася перлинними підвісками-перпендулами. Такі ж костюми зображені і на ряді давньоруських ікон, де представлені Борис та Гліб /кам"яні іконки із Таганського півострова, Новгород та ікона із Музею українського мистецтва/.

В парадно-церемоніальних костюмах зображені сини Ярослава Мудрого на ктиторській фресці Софії Київської.

Фрескове зображення давньоруського князя в парадно-церемоніальному костюмі було також в церкві Спаса-на-Нередиці у Новгороді.

ді. Засновник храму, князь Ярослав Всеволодович, був показаний у шапці, плащі, довгій верхній сорочці, штанах та чоботях. Парадно-церемоніальні костюми зображені і у фрескових розписах Кирилівської церкви у Києві. У сцені "Хід князів на Страшний суд" члени князівської родини, очевидно, представники династії Ольговичів, одягнені у довгий основний одяг, прикрашений по подолу червоною облямівкою, та плащі-корена. В синій, оздоблений золотим гаптуванням та дорогоцінними каменями основний одяг та рожевий плащ, застебнутий на правому плечі фібулою, одягнений і невідомий князь на одній із сторін опорного стовпа цього ж храму.

Зображення таких костюмів зустрічаються і в мініатюрах давньоруських рукописних книг. На мініатюрі Трірського псалтиря князь Ярополк одягнений у костюм одного з вищих візантійських придворних чинів, вірогідно, деспота. У трапецієвидній візантійській хламиді та дивитисії зображено також невідомого князя на мініатюрі рукопису "Слова Іполита про Антихриста". Але на голові у нього намальована князівська шапка із високим наголовком та широкою опушкою.

2. Повсякденні князівські костюми. Крім парадно-церемоніальних ужитку давньоруських князів були й багаті повсякденні костюми. В такий костюм одягнутий "цесар" на одній із фресок південної апсиди Кирилівської церкви. Його костюм складається з короткої сорочки з округлим вирізом горловини, штанів та чобіт. Сорочка та штани прикрашені складними елементами рослинного орнаменту. Чоботи детальноокроєні і оздоблені дрібними перлами або гудзиками. На голові у "цесаря" зображений трапецієвидної форми вінець, з трьома пластинками кіотцями над чолом.

Значний інтерес становлять і костюми князя Святослава та його синів на мініатюрі "Ізборника" 1073 р. Князь одягнутий в плащ-корено, застебнутий на правому плечі, та довгий основний одяг, підперезаний вузьким ремінцем. Княжичі зображені без плащів у верхньому одязі з розрізом на грудях, який доходить до талії і застебнутий на кілька великих гудзиків. Можливо, сини Святослава показані у кожухах. Характерною деталлю костюмів княжичів на даній мініатюрі є пояс, який має по два звисаючі з боків ремінці. Це дозволяє ототожнювати його з поясами князів та дружинників, які знайдені під час розкопок. На головах Святослава і синів намальовані шапки з навушниками.

На мініатюрах давньоруських сказань та літописних зведень -

"Сказання про Бориса і Гліба" та Радзівіллового літопису - князі зображені в довгих і коротких сорочках, штанах, шапках, плащах, чоботях, черевиках.

3. Костюми бояр та багатих городян. В творах монументально-го живопису та на мініатюрах показані також костюми бояр та ва-можних городян. Багаті чоловічі костюми зображені в ряді сцен фрескового розпису Софії Київської, які ілюструють прийом княгині Ольги візантійським імператором. Чоловіки із свити Ольги одягнуті у довгі верхні сорочки, підперезані поясом та напівсферичної форми шапки з хутряною опушкою по нижньому краю. В такій же сорочці, але з дуже довгими рукавами, які опускаються значно нижче кистей рук, стоять юнаки, що слухають проповідь св.Кирила на фресці із південної апсиди Кирилівської церкви. Світський чоловічий одяг зображений також і в сцені "Різдво Христове" на південній стіні трансепту. Волхви, які їдуть на конях, одягнуті у короткі сорочки, штани, чоботи та високі шапки. Щільно облягаючі голови шапки, із скошеними назад закатами, намальовані на головах волхвів із аналогічної сцени у розписах новгородського собору Антонієвого монастиря.

Костюми придворних та представників князівської адміністрації представлені і в пам"ятках мініатюри. На мініатюрах "Сказання про Бориса і Гліба" та Радзівіллового літопису, знатні люди одягнені в плащі, довгі верхні сорочки, чоботи.

4. Костюми рядових міських жителів. Городяни та ремісники зображені на ряді мініатюр Радзівіллового літопису. Вони завжди одягнуті в короткі підперезані сорочки, чоботи та черевики. Головні убори та плащі відсутні.

На мініатюрі про закладення Новгорода майстри-теслярі одягнені у довгі верхні сорочки, які нічим не відрізняються від одягу феодалів. Але на малюнку, який ілюструє текст про закладення церкви Богородиці у Тмутаракані, будівельники одягнені у короткі підперезані сорочки та чоботи. В коротких сорочках і черевиках зображено у двох випадках ковалів, які заклепують кайдани на ногах полонених князів.

5. Селянський костюм. Одяг та взуття селян показані на мініатюрах Типографського уставу. На мініатюрі "Дьлатель троудися" смерд одягнений у коротку підперезану сорочку, штани та чоботи. В такий же костюм вбраний і прочанин на іншому малюнку цієї пам"ятки. Сорочка грішника на мініатюрі "Ох мнѣ грѣшнику" має

довгі, сягаючі нижче кистей рук, рукави.

На мініатюрах Радзівіллоўскаго літопісу смердів зображено в коротких сорочках, заправлених в чоботи вузьких штанах і без головних уборів.

Розділ У. РЕКОНСТРУКЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ.

1. Сорочка, штани-порти. Чоловіча сорочка у X-XIII ст. була туніковидного крою. Існувало дві його різновидності. Перша, більш проста, полягає в тому, що дві пілки полотна перекидаються через плечі і, залишивши відповідної глибини розріз для голови, зшиваються між собою так, що з'єднувальні шви проходять посередині тулуба ззаду і спереду та по боках, де не зшитими залишаються лише отвори для рук. До них пришиваються рукави, які у розгорнутому вигляді мають форму видовженого прямокутника. Якщо ширина полотна була невелика, то в бічні шви вшивалися ще дві пілки полотна, які не доходили до рівня плечей рівно на ширину рукавів.

Друга різновидність такого крою полягає в тому, що в одній пілці полотна прорізується отвір для голови, вона згинається і проходить по середині тулуба. До неї з боків пришиваються ще два полотнища, верхні краї яких не доходять до згину на плечах першої пілки. Рукави у цьому випадку пришивалися не до бічних пілок, а до середньої.

Відомий також випадок знахідки чоловічої сорочки з відрізним подолом. З дружинних поховань відомі чоловічі сорочки, які мали глибокий /36-40 см/ розріз посередині грудей, який застібався на 30-40 маленьких гудаиків.

Штани-порти шили із двох пілок полотна, зшиваючи їх задовж ниток основи. Ззаду, у верхній частині, холоші з'єднувались прямокутною вставкою. Трималися вони на вузькому ремінці або шнуркові.

2. Верхній теплий одяг. Кожух у давньоруський час теж був туніковидного крою, мав прямі рукави та глибокий розріз на грудях, який застібався на великі кістяні або металеві гудзики. Шили кожухи як із цінного хутра, так і з овчини, ведмедини, козини. Кожухи знаті зверху покривали іноді кольоровими візантійськими шовками та обшивали позументними стрічками. Кожухи обов'язково підперезувалися. У простолудинів це був вузький шкіряний ремінець, а у князів і феодалів шкіряні пояси із срібними

або бронзовими орнаментованими бляшками.

Давньоруська свита також мала туніковидний крій і одягалася через голову. Розріз на грудях сягав лінії талії і застібався на великі кістяні гудзюки. Шили свиту із товстих шерстяних тканин. Як і кожух, свиту обов'язково підперезували поясом.

3. Головні убори. "Клобуки князів і феодалів являли собою напівсферичної форми шапки з високим тулієм, нижня частина якого була обшита цінним хутром. Тулій міг бути зшитий як з хутра, так і з цупких шовкових тканин.

Відомий і другий тип князівської шапки - з високим тулієм, хутряною опушкою та навушниками.

Шапки незможних городян та селян виготовлялися із повсті. Вони мали суцільний, щільно облягаючий голову тулій. Нижній край таких шапок загинався назовні і утворював широкий закот навколо голови.

4. Взуття. Давньоруські чоботи були детальнокроєні. Вони мали гостроносі головки, тверді задники, високі халави, зшиті з двох частин, та підшви без підборів. Іноді чоботи прикрашалися вишивкою, бронзовим дротом та маленькими бронзовими гудзюками. Черевики у X-XIII ст. теж були детальнокроєними. Існувало три різновиди крою цього взуття.

Перша різновидність полягала в тому, що шили черевики з чотирьох частин: двох нижніх і двох верхніх. Як верхня, так і нижня частини з'єднувалися між собою швами, які проходили по верхній та нижній частині стопи, а потім верх і низ зшивалися з боків. Детальнокроєної підшви такі черевики не мали.

Черевики другої різновидності крою мали зшитий з двох частин верх та підшву із заокругленою п'яткою та гострим носком.

Для черевиків третьої різновидності крою був характерний суцільнокроєний верх із швом збоку, який пришивався до підшви. До ноги такі черевики кріпилися при допомозі вузького шкіряного ремінця.

Поршні були м'яким взуттям із тонкої шкіри. Шили їх із заготовки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та зовнішньої сторони п'яти. До ноги вони кріпилися при допомозі вузького шкіряного ремінця, протягнутого крізь отвори у верхній частині.

5. Верхня сорочка. Конструктивно вона являла собою сорочку туніковидного крою з довгими прямими рукавами. Довжина її могла

бути рівною, від середини гомілки до кісточки. Вона також прикрашалася вишивкою, обшивалася смугами кольорового шовку, підперезувалася. Шили такі сорочки із шерстяних та шовкових тканин.

6. Плащ. Давньоруський плащ являв собою зшите з кількох пілок тканини квадратне або прямокутне полотнище. Шили такі плащі із шерсті або цупкого шовку. Шовкові плащі мали, як правило, підкладку з цінного хутра - горностає, куниці, соболя. Краї зовнішньої сторони таких плащів обшивалися золототканими стрічками, нашитими металевими бляшками, а поле прикрашала вишивка.

7. Феномен моди в чоловічих костюмах X-XIII ст. В давньоруському суспільстві мода на рівні індивідуальної свідомості виступає як система соціального символізму, в рамках якої відбувається виникнення, використання і поширення знаків соціального стану, які регулюють міжстанові стосунки.

Соціально-економічний розвиток давньоруської держави зумовив появу більш престижних, порівняно з племінною аристократією станових груп - князів і феодално-дружинної знаті, що приводить до виникнення потреби у нових формах костюму, через які конкретна людина могла усвідомлювати свою належність до певного суспільного середовища.

В суспільстві, яке ще не усвідомлює існування моди як явища суспільного життя, її еволюція відбувається надзвичайно повільно. І пов'язана із значними суспільними подіями, які приводять до появи нових престижних груп і змін в існуючій системі цінностей.

Впливає на еволюцію моди і сусідство інших етнополітичних систем, особливо тих, які є носіями більш передової культури. У X-XIII ст. таким передовим культурним центром була Візантія, передова культура якої впливала на формування моди в середовищі вищих суспільних верств Давньої Русі. Вплив південних кочових сусідів проявляється у появі нових конструктивних форм у давньоруському одязі /мається на увазі верхній розстібний одяг/, що з'являються в кінці XIII - на початку XIV ст.

ВИСНОВКИ.

В роботі зібрані, систематизовані і узагальнені розрізані писемні згадки, археологічні знахідки та зображення давньоруського чоловічого костюму. На їх основі зроблені наукові реконструкції як окремих його частин, так і цілих комплексів.

Вивчення широкого кола джерел показало, що чоловічі костюми цього часу мали чітко виражений становий характер і відповідали

певному соціальному рангу їх власників. Станова різниця між костюмами різних верств давньоруського суспільства виявляється перш за все через якість тканин і матеріалів, а також в конструкції окремих складових частин, зокрема головних уборів.

В результаті вивчення князівських костюмів стало можливим умовно виділити серед них два типи: парадно-церемоніальний та повсякденний. В парадно-церемоніальних костюмах князі приймали послів, виходили на урочисті богослужіння в храми. В таких костюмах їх зображено на ктиторських фресках, іконах, актових печатках. До складу цих костюмів входили довга верхня сорочка, плащ-корано, кольорові чоботи. Обов'язково доповнювала цей костюм висока шапка з опушкою із цінного хутра, прикрашена в особливо урочистих випадках, ще й діадемою. До складу церемоніальних костюмів князів іноді входило і візантійське вбрання - дивитисії, скарамангії та хламиди, які давньоруські князі, починаючи з Володимира Святославича, могли одержувати як подарунки від візантійських імператорів.

Повсякденний князівський костюм складався з елементів, характерних для місцевого народного костюму. Це були короткі і довгі верхні сорочки, вузькі штани-порти, кожухи, плащі, чоботи або черевики, шапка з опушкою або навушниками. Князівськими прикрасами були золоті та срібні гривни, шийні ланцюжки, персні-печатки.

До складу дружинно-феодалного костюму входили сорочки, штани-порти, плащі, свити, кожухи, клобуки, черевики, чоботи, шкіряні пояси, оздоблені срібними і бронзовими бляшками, наконечниками, кільцями. До поясів у багатих дружинників підвішувалися шкіряні сумки, теж прикрашені різними за формою орнаментованими срібними і бронзовими бляшками.

Костюми міщан та селян за своїми складовими частинами дещо відрізнялися від костюмів феодалів та князів, хоч до їх складу теж входили сорочки, свити, кожухи, штани, шапки, рукавиці і т.п. Різниця проявляється у відсутності дорогих прикрас із золота та срібла - шийних гривен, фібул, перснів, поясних наборів. Святкові сорочки міщан та селян прикрашалися вишивкою.

Аналіз і співставлення різних категорій джерел, зроблені в дисертації, дозволяють стверджувати, що давньоруський чоловічий одяг був неровпашним. Навіть верхній теплий одяг /свити і кожухи/ мав розріз тільки до пояса і одягався через голову. Ровпашний

одяг в"являється у давньоруському чоловічому костюмі приблизно в XIV ст. В першу чергу ровпашними стають кожух і свита.

Характерною ознакою давньоруського одягу є його туніковидний крій. Місцевими видами одягу, характерними для традиційного народного костюму, були сорочки, свити, кожухи, детальнокроєні черевики та чоботи, личаки, постолы та шапка в хутряно́му опушко́му, яка згодом стала у князівському побуті символом світської влади, а прикрашена діадемою відігравала роль княжої корони.

По темі дисертації опубліковані статті:

1. Фрески Кирилівської церкви як джерело для вивчення давньоруського одягу // Археологія, 42, 1983. - С.65-73.

2. Летописные данные о древнерусском мужском костюме X-XIII вв. // Кнжнорусские земли в IX-XIV вв. - К., Наук.думка, 1985. - С.119-124.

3. До питання про смисловий зміст композицій на браслеті-наручі із с. Городище Хмельницької області // Тези VI Подільської історико-краєзнавчої конференції - Кам"янець-Подільський, 1985. - С.74-75.

4. Кожаная обувь древнего Звенигорода // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР. - М., Наука, 1986. - С.23-24.

5. Иаделия древнерусского прикладного искусства как источник для изучения народного костюма // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конференции молодых археологов. - К., Наук.думка, 1987. - С. 24-25.

6. О содержании изображений на браслете из клада у с.Городище Хмельницкой области // СА, №2, 1988. - С.185-193.

7. Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького /за матеріалами розкопок 1983-1985 рр./, /у співавторстві з І.К. Свешніковим/ Археологія, №3, 1990. - С.122-129.

8. Иаделия мелкой пластики и монеты как источник для изучения головных уборов древнерусского времени // Тезисы III историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в XI-XIII вв." - Чернигов, 1990. - С.89-90.

Підп. до друку 13.11.92. Формат 60x80/16. Пап. офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 1, 16. Обл. вид. арк. 1, 26. Ум.
фарб. відб. 1, 28. Тираж 120 пр. Безкоштовно. Зам. 254

Дільниця ротарійного друку ВІТІ ПМ АН України,
252014 Київ-14 вул. Тимирязівська, 2

AB 26.609
AB 26.609